

Жељко БЈЕЛЕТИЋ*

РАЗВОЈ ПОЉОПРИВРЕДЕ ЦРНЕ ГОРЕ ОД 1945. ДО 1958. ГОДИНЕ

Првих година послје Другог свјетског рата на подручју Црне Горе више од три четвртине становништва се бавило пољопривредом. Пољопривреда је у току рата претрпјела огромне штете, али је она и прије рата била изразито неразвијена. Развој пољопривреде 1945. године је почео на изразито ниској основи, без механизације и са мало запрежне радне стоке, са доста запуштених имања и недовољним бројем приплодних грла.

У Црној Гори од укупне територије пољопривредне површине заузиле су 45,09%, шуме 41,06 %, непродуктивно земљиште 12,10 %, Скадарско језеро 1,56 % а трстици је припадало 0,19 %. Структура пољопривредних површина је била изразито неповољна јер је на обрадиве површине отпадало само 5,51% укупне територије а на ливаде и пашњаке 39,58%.

Највеће обрадиве површине се налазе у Зетској равници, 240 км² и Бјелопавлићкој равници, 72 км². Значајни комплекси обрадивог зрмљишта су крашка поља. Највеће је Никшићко поље површине 66 км². Оно је само дјелимично погодно за интензивну обраду. Остала значајна поља су Граховско површине 6,4 км², Драгаљско 6,3 км², Цетињско 4,6 км² и Његушко 2,3 км². Веће обрадиве површине се налазе и у котлинама на сјеверу Црне Горе: Пљеваљској котлини површине 16 км², Мојковачкој 5 км², Беранској 24 км² и Бјелополској 15 км². На Приморју се веће обрадиве површине налазе у Суторини, Грбљу, Барском и Улцињском пољу.¹ На већем дијелу територије није било значајних комплекса обрадивог земљишта, већ је површина испарцелисана на мање дијелове који су окружени каменитим тереном или шумом. Често су парцеле толико мале да

* Аутор је асистент-истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Бранко Радојичић, *Географија Црне Горе – природна основа*, Никшић 1996.

су се могле обрађивати само људском радном снагом, а није се могла употребљавати ни запрега. На добром дијелу обрадивих површина састав земљишта није задовољавајући. Дио обрадивог земљишта се налази на стрмим нагибима терена, те је тако био неподесан за интензивну обраду и подложен јакој ерозији. Климатски услови за развој пољопривредне производње су прилично неповољни, посебно у јужном дијелу Црне Горе. Распоред падавина је изразито неповољан јер су у зимском дијелу године падавине преобилне, а у љетном периоду се скоро сваке године јављају дуготрајне суше. Природни услови у неразвијеној пољопривреди имају већи утицај на производњу. Да би се добили задовољавајући приноси с обзиром на природне услове потребна је била интензивна и правилна обрада земљишта, обилно ђубрење, одводњавање на мочварном земљишту и наводњавање у сушном периоду године.

Пољопривреда је била обухваћена снажном административном интервенцијом државе. У јуну 1945. године укинута је реквизиција, која је била основ за снабдијевање војске и народа и почео је обавезни откуп пољопривредних производа ради снабдијевања становништва храном и индустрије потребним сировинама.

Аграрна реформа у Црној Гори је спроведена на основу Закона о аграрној реформи и колонизацији,² који је Претсједништво Црногорске народне скупштине донијело 29. новембра 1945. године. Под удар аграрне реформе дошли су сљедећи посједи: велепосједи чија укупна површина прелази 45 хектара земље или 25 хектара ако се та земља даје у закуп, земљишни посједи банака, предузећа, акционарских друштава и других правних субјеката, земљишни посједи цркава, манастира, вјерских установа и задужбина преко максимума од 10 хектара и земљишни посједи лица којима пољопривреда није била главно занимање. Земља добијена на основу овога Закона додјеливана је беземљашима, државним пољопривредним добрима и земљорадничким задругама, али се у року од 20 година није могла отуђити. Земљишни фонд у Црној Гори 1946. године износио је 2 130 хектара обрадивог земљишта и 10 000 хектара необрадивог земљишта.³ Пошто није било услова за унутрашњу колонизацију, извршена је спољна колонизација у Војводину и тако смањена аграрна пренасељеност. Из Црне Горе су од 1945. до 1948. године пресељене у Војводину 5394 породице са 37 425 чланова. У укупној спољној колонизацији Војводине досељени из Црне Горе учествовали су са 15,2 %.⁴

² Службени лист НР Црне Горе бр. 7/45.

³ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953 године*, Титоград 1987, стр 111.

⁴ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 120

Према попису пољопривредних газдинстава од 1949. године број газдинстава у Црној Гори је износио 77 632. Од тога је у опшtedруштвеном сектору било 285, у задружном сектору 904 и у приватном сектору 76 443 газдинства. На газдинства са малим земљишним посједом до 5 хектара отпадало је 75,6 % газдинстава пољопривредних домаћинстава. Број газдинстава по попису од 1953. године је износио 74 897 а структура газдинстава према величини посједа је остала приближно иста.⁵

У овом периоду у пољопривреди су се формирала три облика својине: државни, задружни и приватни. Поред приватних пољопривредних газдинстава којима су припадале највеће површине обрадивог земљишта, основана су пољопривредна добра, опште земљорадничке задруге, сељачке радне задруге, пољопривредне машинске станице, радсадници и огледне пољопривредне станице.

Одмах послије ослобођења почело је оснивање разних облика задруга: набавно-продајних, рибарских, пчеларских, маслинарских и других. Поред промета робом задруге су се бавиле прерадом воћа и меса те отварале пилане, кречане и циглане. До почетка Првог петогодишњег плана задруге се развијају неорганизовано.

Земљорадничке задруге општег типа за разлику од сељачких радних задруга су биле трајног карактера. Бавиле су се разним привредним дјелатностима и то снабдијевањем својих чланова и осталих потрошача индустријском робом, откупом пољопривредних производа, прерадом пољопривредних производа и пољопривредном производњом на економијама. Ове задруге су се осим трговином и пољопривредом бавиле и другим дјелатностима. Имале су велики број занатских радионица, кречана, пилана и неколико мањих циглана. Опште земљорадничке задруге су настојале да се што више баве трговином и споредним дјелатностима које нијесу директно везане за пољопривреду јер су им ти послови доносили већу зараду него пољопривредна производња. Задруге општег типа имале су у периоду од 1948 до 1951 године застој у развоју, јер је у овом периоду већа пажња поклањана стварању и снажењу сељачких радних задруга. Послије расформирања већине сељачких радних задруга поново власт ради на снажењу задруга општег типа и њиховом укључивању у среске задружне савезе, као и давању обртних средстава за њихово успјешно пословање. Да би подучили индивидуалне произ-

⁵ *Статистички годишњак НР Црне Горе 1955 године*, стр 81 и 82.

Карактеристично је да су се већи посједи углавном налазили у три среза: никшићком, цетињском и дурмиторском. У броју посједа величине од 15 до 20 хектара ови срезови су учествовали са 68,5 %, а у посједима већим од 20 хектара са 83,2 %. Ови крупнији посједи преко 15 хектара површине којих је 1953. године било 1379, видимо да су заступљени већином у крашким и планинским подручјима гдје у структури земљишта доминирају пашњаци.

вођаче и подстакли их на примјену агротехничких мјера задруге су обрађивале огледне парцеле.

Државна пољопривредна добра створена су издвајањем земље из државног земљишног фонда. Државним пољопривредним добрима је пружена знатно већа помоћ него осталим секторима пољопривреде, зато што им је била намијењена велика улога у развоју социјализма на селу. Она су требало да послуже као практичан примјер предности колективног пољопривредног газдинства над индивидуалним ситним газдинством.⁶ Значајан недостатак за успјешну производњу на пољопривредним добрима је била слаба плодност земљишта. Добар дио површина које су обрађивала пољопривредна добра раније је био сеоска утрина, мочварно или изразито плитко пјесковито земљиште. На оваквим земљиштима била су потребна велика улагања да би се добили задовољавајући приноси. Број државних и среских пољопривредних добара у Црној Гори током овог периода је често мијењан, јер су једна добра укидана а друга оснивана.⁷

Пољопривредне машинске станице формиране су да би се трактори, вршалице, жетелице, косачице и друге пољопривредне машине концентрисале на одређена мјеста, што боље искористиле и обезбиједило одржавање и ремонт ових машина. Ове станице су обрађивале земљу државних пољопривредних добара, сељачких радних задруга, општинских земљорадничких задруга и приватних газдинстава уз одговарајућу накнаду. Пољопривредне машинске станице су биле углавном сконцентрисане у равничарским крајевима Југославије тако да је 1948. године у Црној Гори била само једна.

Народна скупштина ФНРЈ је 28. априла 1947. године усвојила Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде ФНРЈ за период 1947-1951. године.⁸ У складу са овим планом и Народна скуп-

⁶ На проширеном пленуму Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, на коме се расправљало о проблемима села, предсједник скупштине Црне Горе Блажо Јовановић је у својој дискусији, између осталог, рекао: „Посебан проблем су пољопривредна добра и друга социјалистичка газдинства на селу, која и поред помоћи и бриге заједнице нијесу много пошла напријед. Ту није ријеч само о томе да она нијесу себе још економски оправдала, већ и о чињеници да постоје доста велике површине одузете од сељака, које нијесу добро обрађене или су чак и запуштене, па су због тога и извјесна негодовања њихових бивших власника.“ *Побједа*, број:4/1956

⁷ Значајнија пољопривредна добра су била: Пољопривредно добро „Крушевац“ у Титовграду, Пољопривредно добро „Јадран“ у Улцињу, Пољопривредно добро „Тополица“ у Бару, Пољопривредно добро „Бока“ у Котору, Пољопривредно добро у Херцег Новом, Пољопривредно добро „Дреновштица“ у Даниловграду, Пољопривредно добро „Капино поље“ у Никшићу, Пољопривредно добро „Полимље“ у Иванграду, Пољопривредно добро у Бијелом Пољу и Пољопривредно добро у Пљевљима.

⁸ *Службени лист ФНРЈ* бр. 36/1947

штина НР Црне Горе је 12. јула 1947. године усвојила Закон о петогодишњем плану развика народне привреде НР Црне Горе за период 1947-1951 године.⁹ План је усвојен у облику закона, што је подразумевало његово обавезно спровођење. Пошто је у Црној Гори до Другог свјетског рата индустрија била изразито неразвијена а производња електричне енергије симболична, то се овим планом предвиђало проширење постојећих индустријских капацитета и отварање неких нових као и значајна електрификација. Планом је и у пољопривреди било предвиђено повећање производње најважнијих пољопривредних производа. Требало је исушити дио Скадарског језера и на тим површинама засијати памук, пиринач, сунцокрет, дуван и поврће. Мелиорација се предвиђала и у Мрчевском, Барском и Буљоричком пољу, а наводњавање у Бјелопавлићима, Љешкопољу и долини ријеке Лима. Предвиђало се повећање површина под индустријским биљем на 5000 хектара, а под крмним биљем и поврћем на 20 000 хектара до 1951. године. У сточарству је требало премашити предратно бројно стање стоке, млијечност крава и принос вуне по овци. Пољопривреду је требало рејонизовати, прећи на интензивну пољопривредну производњу, повећати број пољопривредних машина и развити научноистраживачки рад у пољопривреди. У пољопривреди плански задаци нијесу ни приближно остварени. Засијане површине у 1952. години износиле су 55 988 хектара. Уз смањење засијаних површина дошло је код доста пољопривредних култура и до осјетног смањења приноса по јединици површине у односу на предратну производњу. Опремљеност пољопривреде механизацијом је побољшана тако да је 1951. године у Црној Гори било: 69 трактора, 203 сијачице, 40 жетелица и косачица, 82 вршилице и 7250 плугова.¹⁰

Убрзо послје ослобођења у Југославији је почело стварање сељачких радних задруга по угледу на колхозе у Совјетском Савезу. Прва сељачка радна задруга у Црној Гори формирана је у марту 1947. године у селу Бољевићима у Црмници. Задруга се звала „Светозар Вукмановић Темпо“ и у почетку је имала 16 домаћинстава са 77 чланова и око 100 рала обрадиве земље.¹¹ До убрзане колективизације села преко сељачких радних задруга дошло је послје сукоба КПЈ са Информбироом. Други пленум ЦК КПЈ, који је одржан крајем јануара 1949. године, дао је директиву за брже формирање сељачких радних задруга у циљу социјалистичког преображаја села. У Црној Гори број сељачких радних задруга је нагло растао тако да их је већ 1950. године било 449 са 26 681

⁹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 14/1947

¹⁰ *Статистички годишњак НР Црне Горе 1955*, стр 86

¹¹ *Побједа* 23. априла 1947.

домаћинства, или 122 511 чланова, што је чинило 48 % укупног броја пољопривредних домаћинства у Републици.¹²

Сељаци су само малим дијелом добровољно ступали у задруге и то углавном они са малим земљишним посједом и беземљаши. Сељачка домаћинства која су имала неког члана запосленог у војсци, полицији или некој другој државној служби ступала су у задругу да својим поступком не би сметала свом запосленом члану домаћинства. На пољопривреднике је вршен стални притисак и упућиване пријетње, а истовремено су давана обећања да ће им се смањити обавезе код откупа пољопривредних производа ако ступе у сељачку радну задругу. Чланови КПЈ који су избјегавали да се учлане у задругу кажњавани су партијским казнама до искључења из КПЈ.

Задругари су учлањењем у задругу уносили сву земљу осим окућнице, привредне објекте осим оних најнужнијих који остају у оквиру окућнице, воћњаке, винограде, стоку, плугове, запрежна кола и други значајнији алат за обављање пољопривредних радова. Окућницу је сачињавала површина обрадивог земљишта до једног хектара, кућа за становање, привредне зграде које су неопходне за окућницу, и од стоке једна крава, до 15 оваца и коза и један товарни коњ. Пошто су у Црној Гори сељачка домаћинства имала мале површине обрадиве земље, често испод једног хектара, то се за окућницу остављало мање од пола хектара обрадивог земљишта. Они најсиромашнији нијесу могли за окућницу оставити ни толико земље. Основне пољопривредне радове на окућници, орање вршила је задруга воловима и коњима уз накнаду коју је плаћао власник окућнице.

Према правилима из сељачке радне задруге члан је могао иступити након три године од уласка у задругу, уз предходни отказни рок од најмање три мјесеца. Послије овог рока могло се иступити из задруге тек послје следеће три године.¹³

И поред значајне помоћи државних органа, кроз додјелу кредита, приплодне стоке, сјемена, садница воћа и алата, те преко пореских олакшица, задруге нијесу могле да се развију у продуктивна и економски рентабилна пољопривредна газдинства. Настојало се да рад у сељачким задругама буде организован на бригадном систему, осим код послова гдје је искључиво био потребан рад појединаца. Награђивање, односно плаћање у сељачкој радној задрузи је вршено углавном у натури преко подјеле добивених пољопривредних производа а рјеђе у новцу

¹² Блажо Јовановић, *Народна Власт и уставно судство*, Изабрни радови 3, Титоград 1983, стр 111.

¹³ Бранислав Маровић, *Друштвено економски развој Црне Горе 1945-1953 године*, стр 274.

уколико би задруга продала вишак пољопривредних производа. Основ за подјелу производа и новца био је остварени број трудодана у току једне године. Било је разрађено правилима колико одређени посао или производња неког производа вриједи трудодана. Задругари су видјели да је награда за уложене трудодане мала, па је заинтересованост за рад у задрузи слабила. У исто вријеме на својим окућницама су посвећивали велику пажњу обради земље да би добили што веће приносе а настојали су и да повећају број стоке на окућници. Квалитет обављених послова у задрузи је био често слаб а продуктивност рада мала. На малу продуктивност рада је утицало и што дио за рад способних чланова задруге није активно учествовао у процесу производње, већ се бавио административним пословима и био плаћен за свој рад паушално. То су у свакој задрузи били предсједник задруге, књиговођа и одређени број земљорадничких и сточарских бригадира. Слабо економична и заостала пољопривредна производња није могла издржати стварање службеничког апарата у задрузи. Иако су имале низ слабости, задруге су успјеле да изграде доста задружних домова, магацина, овчарника, говедарника и других привредних објеката а неке и да набаве нешто механизације.

Када је уведено у Југославији слободније тржиште пољопривредних производа, почело је масовно тражење задругара за иступање из задруге, јер су сматрали да се индивидуални пољопривредници у бољој позицији од њих. Сељачке радне задруге нијесу дале очекиване резултате јер је пољопривредна производња опадала и пријетила је опасност од појаве глади. На шестом конгресу КПЈ, који је одржан 1952. године, промијењен је однос према сељачким радним задругама и донијет став да се не инсистира на одржавању ових задруга по сваку цијену већ да се примат на општим земљорадничким задругама. У пракси на терену је власт извршила подстицај да се расформирају сељачке радне задруге. Расформирање ових задруга је наручито убрзано послије доношења Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга, 30. марта 1953. године од стране Савезног извршног вијећа. Задругарима је приликом расформирања задруге враћен дио средстава које су унијели у задругу, ако им нијесу била исплаћена. Ако је задруга била дужна својим члановима, могла је дуг подмити продајом стоке и оруђа за обраду земље, ако је та имовина била у задружном власништву. Пошто већина задруга није имала стоке и друге имовине на дан укидања онолико колико су чланови унијели на дан формирања то се подјела вршила тако да су они што су унијели више имовине добијали нешто више и приликом укидања задруге, али сви задругари су добијали знатно мање него су унијели у задругу. Изузетак су чиниле задруге које су успјешно радиле и гдје се задругарима могао вратити исти број стоке

и количина инвентара колико су унијели у задругу. Пољопривредно земљиште и шуме су враћени индивидуалним власницима који су ту имовину унијели у задругу. Послије аграрне реформе 1953. године када је земљишни максимум одређен на 10 хектара, односно 15 хектара ако је земља слабог квалитета, чланови сељачких радних задруга који су имали земље преко овог максимума добијали су приликом расформирања задруге само дио земље унесене у задругу, који је заједно са окућницом могао бити до предвиђеног максимума, а земља преко тог максимума је откупљивана и улазила у пољопривредни земљишни фонд. Послије 1954. године у Црној Гори је током овог периода постојала само сељачка радна задруга „13. јул“ у Кокотима.

Уредбом о контроли промета непокретностима¹⁴ предвиђено је да сваки пренос непокретности, па тако и пољопривредног земљишта, подлијеже предходном одобрењу народних одбора среза односно града, с тим да се пренос не може одобрити ако се врши у шпекулативне сврхе. Савезно извршно вијеће је сматрало да су запажени многи случајеви продаје пољопривредног земљишта у шпекулативне сврхе, па је у априлу 1953. године затражило од Извршног вијећа Црне Горе да привремено обустави сваки промет пољопривредног земљишта. Ову наредбу је Извршно вијеће Црне Горе пренијело свим народним одборима срезова, тако да је привремено обустављена продаја пољопривредног земљишта.¹⁵

Послије доношења Закона о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине и додјелјивању земље пољопривредним организацијама,¹⁶ који је усвојила Савезна народна скупштина 22 маја 1953. године, умјесто дотадашња три облика својине у Југославији: државног, задружног и приватног, установљена су у основи два облика својине у пољопривреди: општедруштвени и приватни. Уведен је земљишни максимум за приватна газдинства од 10 хектара, са тиме да је могао бити повећан до 15 хектара у предјелима гдје је земља слабог квалитета. Максимум земљишта се могао повећати и код великих породичних задруга.

У складу са овим је Извршно вијеће Црне Горе донијело 1. септембра исте године Уредбу о максимуму обрадивог земљишта које се оставља у својину породичним задругама и домаћинствима у крајевима гдје је земљиште претежно слабог квалитета.¹⁷ Структура пољопривредних приватних газдинстава у Црној Гори у 1953. години била је таква да је од укупно 55 898 газдинстава на она до 10 хектара отпадало 94,9 %, а преко

¹⁴ *Службени лист ФНРЈ* бр. 24/48

¹⁵ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће, фасцикла бр. 1

¹⁶ *Службени лист ФНРЈ* бр 22/1953

¹⁷ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће, фасцикла бр. 10.

10 хектара било је само 5,1 % газдинстава. Пошто је великим породичним задругама у Црној Гори било остављено 25 хектара у власништву а у брдско-планинским срезовима је остављен максимум од 15 хектара земљишта, то је у земљишни пољопривредни фонд одузето односно откупљено само 1 000 хектара.¹⁸ У Југославији су овом аграрном реформом добијене значајне површине пољопривредног земљишта у оквиру земљишног пољопривредног фонда, које је додијељено на коришћење пољопривредним добрима, општим земљорадничким задругама и сељачким радним задругама. У Црној Гори ове откупљене скромне површине су углавном додијељене пољопривредним добрима. Отплата одузете земље аграрном реформом 1953 године одређена је била на 20 година, без камате у годишњим дијеловима. За износ колики је била процијењена вриједност одузете земље, власник је добијао обавезнице које је наплаћивао следећих 20 година. Ако се земља коју индивидуални власник посједује преко одређеног максимума не може економично употријебити, она је формално одузимања, али је и даље остављана на бесплатно коришћење бившем власнику, док се не стекну услови да ту земљу на рационалан начин могу користити општедруштвене пољопривредне организације.

Порески систем у пољопривреди био је тако постављен да је осим економског значаја који се огледа кроз прикупљање средстава у буџет, имао и улогу у класној политици на селу. Порески систем је имућнијег сељака јаче погађао него сиромашног и разним пореским олакшицама фаворизовао задружни сектор пољопривреде. Ради унапређења појединих грана пољопривреде предвиђена је могућност да народни одбори срезова могу давати пореске олакшице. Те олакшице су се односиле на произвођаче дувана гдје се до 40 % оствареног дохотка не опорезује, произвођаче маслина гдје се до 40 % оствареног дохотка не опорезује, уколико одговарајући износ употријебе за унапређење маслинарства и произвођачима повртларских култура гдје се до 20 % оствареног дохотка не опорезује. Ове пореске олакшице су важиле само до увођења опорезивања по катастру. До 1955. године оптерећење порезом у Црној Гори је због нижег дохотка сељака било далеко ниже од осталих југословенских република. Просјечни порез по домаћинству у Југославији је износио 10 169 динара а у Црној Гори 3 544 динара.¹⁹ Послије престанка опорезивања на основу оствареног дохотка од пољопривреде дошло је у пореском систему до разграњивања на порез од катастарског дохотка, општински прирез и разне таксе које су се плаћале на по-

¹⁸ *Југославија 1945-1964*, статистички преглед, Београд 1965, стр 109

¹⁹ Реферат Николе Ковачевића на пленарном састанку Главног одбора Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, који је одржан у јануару 1956. године.

Побједа, број 4/1956.

љопривредне машине и алате, запрежну стоку, возила, ракијске казане, млинове и слично. На зборовима бирача, састанцима Савеза комуниста и конференцијама Социјалистичког савеза често се расправљало о порезу на катастарски приход.²⁰ Код одређивања овог пореза дошло је до аномалије да сиромашнији сељаци често плаћају виши порез од имућнијих. Ова појава је била карактеристична у општинама гдје су пољопривредници имали значајне површине пашњака и шуме. Ти пашњаци су се добрим дијелом више могли назвати непродуктивно земљиште него пољопривредне површине. Шуме су у крашким предјелима биле закржљале са безначајним прирастом дрвне масе а могле су се искористити само за листобер и дијелом за огрев. У катастру су се тако значајне површине водиле у евиденцији као шуме, а на терену је то често била шикара са понеким закржљалим дрветом на коју је пољопривредник плаћао висок порез. Пошто су пољопривредници плаћали порез на катастарски приход и у случајевима када су на усјевима настале велике штете, донесена је Одлука о условима под којим ће се вршити смањење катастарског прихода.²¹ Овом одлуком је предвиђено да народни одбор општине може смањити катастарски приход од земљишта због настале веће штете услед елементарних непогода. За смањење прихода ако је елементарна непогода захватила читаву општину потребна је била сагласност Државног секретаријата за послове финансија НР Црне Горе у погледу укупног износа смањења катастарског прихода.

Народна скупштина НР Црне Горе је 5. септембра 1954. године, донијела Одлуку о оснивању Пољопривредне коморе Црне Горе.²² Циљ оснивања ове коморе је био унапређење пољопривредне производње те промета и прераде пољопривредних производа. Комора је свој рад на унапређењу пољопривреде спроводила углавном преко стручних секција. То су биле секције: за ратарство, сточарство, воћарство и прераду воћа, за виноградарство и за заштиту биља. На иницијативу Коморе покренуто је почетком 1955. године издвање стручно-информативног часописа *Наша пољопривреда*. Овај часопис је у првом реду био стручно

²⁰ Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125/1, дискусија делегата Драгише Церовића на трећем конгресу Савеза комуниста Црне Горе.

²¹ *Службени лист НР Црне Горе*, бр 5./58 и 6./58

²² *Службени лист НР Црне Горе* бр. 22/54

У Пољопривредну комору НР Црне Горе обавезно су се требало учланити републичка стручна пољопривредна удружења, а добровољно су се учлањивале пољопривредне организације и то: земљорадничке задруге, пољопривредна добра и економије, расадници, пољопривредна огледна добра, ветеринарске станице, станице за заштиту биља, предузећа за промет пољопривредним производима, предузећа прерађивачи пољопривредних производа, научне пољопривредне установе и остала предузећа чије је пословање већим дијелом везано за пољопривреду.

гласило, а затим у границама потребе информативно.²³ Од 1956. године рад Пољопривредне коморе обухватио је и шумарство, па јој је измијењено име тако да се од тада звала Пољопривредно-шумарска комора НР Црне Горе. У оквиру ње је формирана и Секција за шумарство.

Од 1953. до 1956. године у скупштини Црне Горе доношени су једногодишњи друштвени планови развоја привреде у оквиру којих су биле одређене смјернице за развој и унапређење пољопривреде и мјере које је требало предузети да би се то постигло. Међутим, у овом периоду пољопривредна производња је расла или опадала углавном у зависности од временских услова.²⁴ Народна скупштина НР Црне Горе је 1957. године усвојила Друштвени план привредног развоја Народне републике Црне Горе од 1957. до 1961. године,²⁵ којим су се, поред осталог, предвиђали видни резултати у повећању приноса у пољопривреди. У биљној производњи требало је побољшати обраду земљишта и снабдјевеност пољопривредних произвођача основним пољопривредним алатом, справама и машинама, те обезбиједити пољопривреднике квалитетним сјеменом и садницама воћа и лозе. Потребно је било ораничне површине рационалније користити, прко повећања засијаних површина под крмним биљем, индустријским биљем и поврћем. У сточарској производњи предвиђало се повећање бројног стања стокe код свих врста, а у првом реду код говеда и оваца. Пољопривредна добра је требало да постану значајни произвођачи хране а земљорадничке задруге су је требало организовати и оспособити за откуп пољопривредних производа. Да би се остварили резултати предвиђени планом развоја пољопривреде од 1957. до 1961. године потребно је било улагање инвестиционих средстава од стране друштвене заједнице у износу од око 2,5 милијарди динара, директно у пољопривредну производњу, уз додатно улагање 500 милиона динара у мелиорације.

Перспективним планом за период 1957. до 1961. године предвиђало се повећање броја оваца за 20 000 грла а упоредо са тим побољшање квалитета стокe прко боље исхране, смјештаја и меринизације. Од 1957. године почела је меринизација оваца, да би већ 1959. године било меринизирано 20 600 грла или 3,4 % од укупног броја оваца. Од 1956. године повећала се постепено засијана површина под луцерком, црвеном дјетелином и сочном репом да би 1958. године засијане повр-

²³ Бранислав Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица, 2002, стр 111.

²⁴ Производња најважнијих пољопривредних производа на примјер у 1955. години, која се може сматрати просјечно родном годином, износила је у тонама: житарица 41 138, дувана 830, поврћа 35 615, сијена са ораница 5 294, воћа 14 885, грожђа 5 416, стокe за клање 14 000, млијека 42 740 и вуне 1 176 тона.

²⁵ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 29-30/57.

шине износиле: луцерке 1739 хектара, црвене дјетелине 50 хектара и сточне репе 129 хектара. Тову говеда није поклањана довољна пажња и примјењиван је уобичајни начин сезонског това у току лјетње испаше. Перспективним планом је предвиђено повећање од 220 000 на 300 000 комада живине али у овој грани на друштвеном сектору производње није направљен крупнији напредак. Опремљеност механизацијом пољопривреде није до 1958. године битно побољшана. Те године у Црној Гори је било 70 трактора, 10 хиљада плугова и 44 моторне вршалице.²⁶

Пољопривредна служба у 1959. години се одвијала кроз пољопривредне установе и организације почев од Секретаријата за пољопривреду и шумарство Републике до референата за пољопривреду у народним одборима општина, затим преко Пољопривредно-шумарске коморе и задружног савеза Црне Горе. Да би се унаприједила пољопривредна производња основан је низ научних установа. Влада НР Црне Горе до нијела је 1952. године Рјешење о оснивању Завода за сточарство,²⁷ са циљем да се ова грана пољопривреде унаприједи. Сједиште завода је било у Иванграду а у оквиру њега су дјеловале Станица за говедарство у Никшићу и Станица за коњарство у Жабљаку. Задаци Завода су били да ради на унапређењу сточарства на територији Црне Горе према принципима савремене зоотехничке науке и праксе. Заводу су додијелена на управљање сва средства државног Пољопривредног добра „Полимље“ у Иванграду, Станици за говедарство су додијелена средства среског Пољопривредног добра „Капино Поље“ у Никшићу а Станици за коњарство су додијелена средства среског пољопривредног добра „Језеро“ у Жабљаку. Да би се унаприједила производња памука у Кодрима код Улциња је 1954 године основана Станица за памук, са задатком да производи квалитетан сјеменски материјал памука и сије огледне парцеле памука. Станица је радила под надзором Управе за производњу НР Црне Горе.²⁸ Пошто је производња памука у Црној Гори била мала, ова станица је укинута 1958. године.

Научноистраживачким радом у области пољопривреде још су се бавили Завод за пољопривредна истраживања и Дувански институт у Титограду, те пољопривредне станице: за воћарство у Бијелом Пољу, за јадранске културе у Бару, за рибарство у Титограду, за сточарство у Жабљаку, општа пољопривредна станица у Бару и четири међуопштинске станице за заштиту биља. У 1958. години у Црној Гори је било 19 ветеринарских станица и 20 сталних амбуланти у којима су радила 24 ветеринара и 14 ветеринарских техничара.²⁹

²⁶ Статистички годишњак Југославије -59, стр 334.

²⁷ Службени лист НР Црне Горе бр. 22/52 и бр. 7/54.

²⁸ Архив Црне Горе, Цетиње, фасцикла 2/54, Уредба Извршног вијећа НР Црне Горе.

²⁹ Статистички годишњак Југославије -60, стр. 367.

У оквиру Завода за пољопривредна истраживања радила је педолошка служба која је вршила анализу земљишта. Пољопривредних инжењера и техничара било је средином 1958. године 252. Од тога броја било је 90 агронома и 162 пољопривредна техничара.³⁰ Способност прилагођавања за пољопривредног стручњака је од много већег значаја него за остале струке гдје тамошњи стручњаци имају углавном устаљен, за све прилике скоро исти технолошки процес производње. У пољопривреди многим сегментима производње човјек само дјелимично управља, па способност стручњака да нађу рјешење у разним приликама долази до изражаја. Може се рећи да је црногорска пољопривреда у времену од 1945. до 1958. године преко повећања броја пољопривредних стручњака и њиховог квалитета значајно унапредовала.

У читавом овом периоду за развој пољопривреде издвајана су мала средства. Учешће пољопривреде у укупним инвестицијама у Црној Гори било је овако: 1947. године 3,6 %, 1948. године 1,7 %, 1949. године 10 %, 1950. године 11,6 %, 1951. године 3,3 %, 1952. године 1,7 %, 1953. године 1,5 %, 1954. године 1,4 %, 1955. године 2,8 %, 1956. године 2,8 % и 1958. године 2,1 %.³¹ Од уложених средстава знатан дио је био утрошен за изградњу пољопривредних зграда што је још додатно смањило постотак инвестиција уложених директно у пољопривредну производњу. Улагања у пољопривреду за период од 1954. до 1958. године износила су 2 439 милиона динара или 2,4 % од укупних инвестиција у привреду Црне Горе. Структура улагања је са становишта повећања пољопривредне производње била неповољна. Око 69 % средстава је уложено на грађевинске објекте, 15 % на пољопривредну опрему, 6 % за стоку и 10 % за све остало.³² Треба нагласити да добар дио уложених средстава, посебно у мелиорацију није био активиран до 1958. године, то јест није почела значајнија производња на тим површинама.

За реализацију плана развоја привреде Црне Горе у периоду 1957-1961. година Савезно извршно вијеће, обезбиједило је кроз програм гарантованих инвестиција средства од 77 милијарди динара. Од тога из-

³⁰ Од 252 пољопривредна стручњака у Црној Гори, 1958. године у задружном сектору је радило 62, у заводу и станицама 71, у пољопривредним добрима 44, у одборима општина 28, у републичким органима 11, у средњој пољопривредној школи 14 и у осталим службама 22 пољопривредна стручњака. Тада је долазило просјечно један агроном или пољопривредни техничар на 767 хектара обрадиве површине.

³¹ Ристо Вукчевић, *Инвестиције у пољопривреди Црне Горе 1945-1959 године*, Наша пољопривреда и шумарство бр. 2/1960. стр. 28.

³² Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125/1. Реферат Филипа Бајковића, председника Извршног вијећа Црне Горе на трећем конгресу СК Црне Горе.

носа за развој пољопривреде су предвиђене само двије милијарде или 2,6 % укупних средстава.³³

Инвестиције у пољопривреду ФНРЈ од 1955. године су све више учествовале у структури укупних југословенских инвестиција. У Југословенску пољопривреду 1955. године је уложено 23,6 милијарди динара, односно 5,6 % укупних инвестиција у привреду а следеће 1956. године 28,7 милијарди динара, односно 7,3 % инвестиција у привреду.³⁴ Процент уложених средстава у пољопривреду Црне Горе у периоду од 1947. до 1958. године био је мањи око четири пута од Југословенског. Инвестиције у пољопривреди Црне Горе чине свега 3,1 % од укупних инвестиција у НР Црној Гори, односно 3,6 % од привредних инвестиција. У истом периоду инвестиције у пољопривреди Југославије као цјелине, чиниле су 9,8 % од укупних инвестиција, односно 12,6 % од привредних инвестиција. Учешће пољопривредних инвестиција у укупним инвестицијама у Црној Гори било је осјетно само у годинама 1949. и 1950, када је износило нешто више од 10 %. У овим двијема годинама је било интензивно формирање сељачких радних задруга, које су имале значајну помоћ државе. Структура пољопривредних инвестиција је била изразито неповољна, јер је 64 % средстава утрошено на грађевинске радове. У периоду од 1945. до 1958. године инвестирано је у пољопривреду Црне Горе 5 869 милиона динара, по цијенама из 1956. године. У посматраним годинама просјечна годишња инвестициона потрошња износила је 419 милиона динара. По пољопривредним гранама највише је уложено у сточарство и пољопривредне мелиорације, с тим да је и у сточарству највећи дио средстава уложен у грађевинске објекте. Територијални размјештај инвестиција у пољопривреди показује да је највише уложено у Титоградски срез, око 38 %. У односу на укупне привредне инвестиције, највећи проценат је уложен у пољопривреду у Бјелопољском и Иванградском срезу, око 15 %, али с обзиром на то да су укупне инвестиције у ова два среза биле изузетно ниске, то су пољопривредне инвестиције биле знатно испод просјека за Црну Гору као цјелину. У Полимљу су инвестиције у пољопривреду по пољопривредном становнику биле шест пута мање од пољопривредних инвестиција по пољопривредном становнику у Титоградском срезу и скоро четири пута мање него у Приморју. Видимо да су улагања у пољопривреди Црне Горе, поред тога што су била недовољна, имала изразито неравномјеран територијални размјештај.

³³ Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125/1. Трећи конгрес Савеза комуниста Црне Горе, дискусија делегата Радомира Коматине.

³⁴ Експозе о основама друштвеног плана за 1957. годину, коју је поднио потпредседник Савезног извршног вијећа Светозар Вукмановић.

Пољопривредна добра, земљорадничке задруге, пољопривредне станице и индивидуални пољопривредни произвођачи могли су путем конкурса тражити инвестициона средства у облику кредита код Народне банке. Највећи број захтјева за кредит су подносиле задруге и већином су били одбијени. Земљорадничке задруге често нијесу имале кредитну способност ни сређену техничку и економску документацију. Индивидуални пољопривредници су могли тражити кредитна средства: за набавку стоке, пољопривредних справа, подизање воћњака и винограда, за набавку вјештачког ђубрива и сјемена и за кућне потребе. У Црној Гори до октобра 1954. године ниједан индивидуални пољопривредник није добио овај кредит, због постављених тешких услова за његово добијање. Пољопривредник као зајмотражилац је требало да положи у готову између 10 % и 20 % од одобреног кредита. Висина једногодишњег кредита није могла прећи 20 % од основице за разрез пореза и требало је поднијети мјеницу са потписима два кредитно способна лица. За набавку значајнијих пољопривредних машина, индивидуални пољопривредник је могао добити кредит прко своје мјесне земљорадничке задруге, али како су задруге биле већином кредитно неспособне то ни на тај начин није добијен ниједан кредит.³⁵ Главни задружни савез НР Црне Горе подносио је Извршном вијећу захтјеве за повећање инвестиционих кредита земљорадничким задругама. Задруге су, рачунајући да ће добити значајније банковне кредите или кредите из Републичког инвестиционог фонда, предузимале неке замашније инвестиционе радове и набавку опреме, те потрошиле у те сврхе сопствена обртна средства, тако да су због помањкања кредита биле доведене у врло тежак положај.³⁶ Да би се земљорадничким задругама створиле олакшице за добијање кредита, јер је његово давање ишло преко Народне банке уз потешкоће и веома споро, у Цетињу је 1957 године основана Задружна штедионица.³⁷

У раздобљу од 1947. до закључно са 1958. годином на подручју Црне Горе инвестирано је 186 милијарди динара.³⁸ Обим инвестиција био је већи од просјечних по становнику у Југославији, што је разумљиво ако узмемо у обзир велику економску заосталост овог подручја. Од укупних инвестиција 81,7 % отпадало је на привредне инвестиције, а 18,2 % на непривредне. Од привредних инвестиција 86,2 % отпадало је на индустрију и саобраћај.

³⁵ Други конгрес Савеза комуниста Црне Горе, Стенографске биљешке, дискусија делегата Рада Ковачевића.

³⁶ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће, фасцикла бр. 14.

³⁷ *Побједа* бр. 6/1958

³⁸ Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125, Реферат председника скупштине Црне Горе Блажа Јовановића.,

Инвестициона улагања довела су до значајних друштвено-економских промјена, које су се одразиле и на промјену економско-социјалне структуре становништва. Друштвено-економске промјене имале су утицаја и на структуру чланства КПЈ. Средином 1948. године у Црној Гори од укупног броја чланова КПЈ, сељаци су чинили 71 %, у 1950. њихов проценат у укупном чланству се смањио на 60 % а 1953. чинили су 45,4 % чланова КПЈ.³⁹ Ове промјене у социјалној структури чланова КПЈ Црне Горе у директној су вези са смањењем процента пољопривредног становништва као и смањеним интересовањем пољопривредника за чланство у КПЈ, јер чланством у КПЈ углавном нијесу могли остварити никакву практичну корист.

Ова улагања нијесу ријешила питање извлачења пољопривреде Црне Горе из заосталости, иако су у овом периоду направљени одређени кораци у том правцу.

Углавном се ни послѣје 1952. године када је укинут обавезни откуп пољопривредних производа по одређеним цијенама, није могло успоставити слободно формирање цијена пољопривредних производа. Земљорадничке задруге су се договарале о највишим откупним цијенама за одређене производе, а задруге и пољопривредна добра су се договарали о највишим продајним цијенама пољопривредних производа. Органи власти су подстицали задруге на договарање цијена како би могли држати под контролом раст цијена пољопривредних производа.⁴⁰ Вриједност откупљених производа од стране земљорадничких задруга је углавном расла да би 1957. године достигла прко милијарду динара. По вриједности откупа на прво мјесто долази стока са 28 % учешћа у укупној вриједности откупљених производа, кожа и вуна 11,7 %, шумски плодови 9,2 %, љековито биље са 4,7 %, док остали производи (воће, кромпир, пасуљ, сир, кајмак и друго) учествују са мањим процентом.

Законом о мелиорационим подручјима у Црној Гори⁴¹ одређено је да пољопривредна добра, земљорадничке задруге и приватни власници морају земљишта на којима је извршена мелиорација обрађивати и примијенити агротехничке мјере и вршити наводњавање. На мелиорационим подручјима су уложена велика инвестициона средства и она су се морала вратити кроз повећање производње. Власник који не може обрађивати ово земљиште на савремен начин требало је да га привремено уступи предузећу које га може обрадити, а оно би му плаћало годишњу ренту док власник не буде способан да сам обрађује

³⁹ Бранислав Маровић, *Друштвеноекономски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 220-223.

⁴⁰ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 19/1958 и бр 20/1958.

⁴¹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 4/1958

земљиште уз све агротехничке мјере. У Црној Гори је до 1958. године мелиорисано 3 430 хектара земљишта и оспособљено за наводњавање. Највише је земљишта мелиорисано у Косовом лугу 1 700 хектара, у Љешкопољу 1 250 хектара. У наредном периоду требало је мелиорисати и оспособити за наводњавање још 7 500 хектара земљишта већином у Љешкопољу, Мартинићком пољу, Барском пољу, Бистрици код Бијелог Поља, Брезојевици и Никшићком пољу. Вриједност уложених средстава до 1958. године на мелиорисаном земљишту износила је 222 000 динара по хектару.⁴² Наводњаване површине 1958. године су износиле 3 134 хектара.⁴³

Организовање производње на имањима колониста представљало је значајан проблем за среске и општинске народне одборе. Доста колонизираних породица се вратило из Војводине на своја имања и почело их обрађивати. Уз то је био велики број случајева гдје се вратио само дио породице, те су тако повратили имање у Црној Гори и задржали имање у Војводини. Неки колонисти су се само формално вратили, преузели своје имање, те га оставили на коришћење својим рођацима. Највећи дио колонистичких имања је обрађиван од стране сељачких радних задруга и општинских земљорадничких задруга. Послије расформирања сељачких радних задруга дио ових имања су преузеле опште земљорадничке задруге да саме обрађују а дио су издале под закуп приватницима. Један дио колонистичких имања није нико обрађивао а у неким општинама су општински народни одбори ова имања лицитацијом давали под закуп сељацима који нијесу имали довољно своје земље.

У јануару 1958. године Народна скупштина Црне Горе усвојила је Закон о измјенама и допунама Закона о аграрној реформи и колонизацији из 1945. године.⁴⁴ Раније су законом експрописане високе шуме преко максимума од 20 хектара и преко 50 хектара ниске шуме и шикаре. Овим измјенама закона земљорадничким домаћинствима је одређено да могу посједовати 10 хектара високе шуме, 20 хектара лисничке шуме и 30 хектара шикаре, а власници шумског посједа којима пољопривреда није основно занимање могли су имати 5 хектара шуме.

Развој пољопривреде Црне Горе и Југославије можемо видјети из сљедеће табеле гдје су приказани ланчани индекси:⁴⁵

⁴² *Побједа* бр. 4/1958

⁴³ *Статистички годишњак Југославије* -60, стр. 368.

⁴⁴ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 4/1958

⁴⁵ Ристо Вукчевић, *Развој привреде Црне Горе*, Титоград 1974 године, стр. 10.

Ланчани индекси су израчунати на основу СГЈ/56 и СГЈ/73.

ГОДИНА	ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА	
	ЈУГОСЛАВИЈА	ЦРНА ГОРА
1947.	100	100
1948.	115	97
1949.	98	102
1950.	75	97
1951.	143	97
1952.	69	92
1953.	144	110
1954.	89	97
1955.	125	102
1956.	83	127
1957.	145	121
1958.	89	108

Ако узмемо за примјер просјечне приходе и расходе сељачких газдинстава у економској 1953/54. години видјећемо да су приходи са газдинстава знатно мањи него приходи остварени ван газдинстава. У дијелу прихода остварених са газдинстава највећи дио, нешто изнад половине, остварен је од сточарства, а најмањи, симболичан приход је остварен од жита. Приходи остварени ван газдинстава највећим дијелом су зарађени радом у државним предузећима и установама, радом код приватника, занатском дјелатношћу а затим примањем пензија, инвалиднина и социјалне помоћи. Структура расхода показује да само 25,1 % чине укупни издаци за газдинство, гдје спадају инвестиције, трошкови пољопривредне производње, плаћање најамног рада, куповина стоке, куповина земље и остали издаци. Ако погледамо структуру просјечних прихода и расхода сељачких газдинстава у економској 1953/54. години видјећемо да су пољопривредници са посједом већим од 8 хектара око 23 % остварених прихода са свога имања давали за порез.⁴⁶

У Црној Гори је 1956. године било укупно 64 482 пољопривредна газдинства, а од тога 8 пољопривредних добара, 13 газдинстава пољопривредних установа и школа, 94 задружна и 64 363 приватна газдинства.⁴⁷

Принос важнијих ратарских усјева по хектару у Црној Гори у периоду 1947-1958. година био је нижи од просјечних југословенских приноса. У 1958. години само је принос дувана по хектару био већи у Црној Гори од просјечног у Југославији. Принос воћа и грожђа по ста-

⁴⁶ Статистички годишњак НР Црне Горе 1955 год. стр. 119

⁴⁷ Статистички годишњак Југославије -59, стр 332.

блу односно чокоту, код већине врста воћа је у Црној Гори, био током овога периода већи од просјечних приноса по стаблу у Југославији.

Најзначајнија пољопривредна грана у овом периоду је било сточарство. Стање сточног фонда по попису из 1953. године је било сљедеће: коња 24 хиљаде, магараци 9 хиљада, говеди 191 хиљада, оваца 534 хиљаде, коза 88 хиљада и свиња 32 хиљаде грла.⁴⁸ Расни састав стоке није био добар јер су код већине врста преовлађивале домаће нископродуктивне расе. Од 1948. године почела је акција на уклањању коза јер се сматрало да доносе више штете него користи укупној привреди. Преко Уредбе о забрани и држању коза⁴⁹ прописани су услови по којима су се могле држати. Од забране држања коза дјелимично су биле изузете козе санске пасмине ако су биле у стајском узгоју, с тим да се нијесу смјеле пуштати на слободну испашу.⁵⁰ Народна скупштина НР Црне Горе је 5. новембра 1954. године усвојила Закон о забрани држања коза.⁵¹ Забрањено је било држање свих врста коза. Власници су били дужни да до краја 1954. године уклоне козе из свог посједа. Овај закон је донесен са циљем да се спријечи уништавање шума, заштити воћарство и омогући пошумљавање кршевитих предјела и голети. У 1958. години број стоке по врстама је углавном незнатно повећан, осим коза које су готово нестале.⁵²

Пољопривредну производњу у Црној Гори, па и у читавој Југославији, карактерисале су велике годишње осцилације. На осјетан пад пољопривредне производње у појединим годинама утицали су и неповољни временски услови. Гдје је пољопривреда била неразвијенија и примјена савремених агротехничких средстава слаба, временски услови су јаче долазили до изражаја. Изузетно сушне и неродне биле су године 1950, 1952. и 1954.

Од 1945. до 1957. године у структури националног приходка Црне Горе већи проценат има пољопривреда у односу на индустрију. У 1958. години индустрија учествује са 30,4 % у структури националног приходка а пољопривреда са 29,6 %. Ова структура националног приходка није реална, јер су цијене пољопривредних производа биле депресиниране, то јест ниже од стварних вриједности тих производа. У укупном извозу Црне Горе у овом периоду пољопривредни производи су учествовали са око 10 %.⁵³

⁴⁸ *Статистички годишњак НР Црне Горе* 1955. године, стр. 89.

⁴⁹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 3/48

⁵⁰ Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршно вијеће 1953, фасцикла бр. 11.

⁵¹ *Службени лист НР Црне Горе* бр. 22/54.

⁵² *Статистички годишњак Југославије* – 59, стр 339. Почетком 1958. године број стоке по врстама у хиљадама грла је био: коња 31, говеди 169, оваца 534 и свиња 26.

⁵³ Напримјер у 1953. години од пољопривредних производа извожени су: козе, волови,

Остварени друштвени производ НР Црне Горе у 1958. години је износио 27 671 милиона динара. Пољопривреда је исте године учествовала у друштвеном производу са 8 913 милиона динара.⁵⁴ Учешће пољопривреде у структури друштвеног производа је било најниже у Бокопоторском срезу а изразито високо у срезовима гдје нијесу били развијени индустрија и услужне дјелатности. На примјер, у структури друштвеног производа Дурмиторског среза у 1953. години пољопривреда је учествовала са 79 %, а остале привредне гране заједно са 21 %. У овом срезу се пољопривредом бавило 92 % становништва а 8 % осталим дјелатностима⁵⁵

Може се закључити да је пољопривреду Црне Горе у овом периоду карактерисала врло ниска производња, претежно природног карактера, која није могла подмирити потребе становништва у исхрани а поготово није могла обезбиједити потребне сировине за индустрију. Одликовали су и низак доходак, мала акумулативна способност и ниска продуктивност рада. Узроци за овако неповољно стање у пољопривреди Црне Горе у разматраном периоду су били разнолики и бројни. Основни узроци су били: недовољне ораничне површине, уситњеност и разбацаност посједа, мала улагања у пољопривреду, одлазак радне снаге са села, слаба техничка опремљеност, ограничене цијене пољопривредних производа, релативно високи порези на приходе пољопривредника и неуспјешна колективизација преко сељачких радних задруга. Органи власти су истицали два главна циља у развоју пољопривреде: повећање производње и развој социјалистичких односа на селу. Реализацију, истовремено, ова два циља било је тешко постићи, јер су се они међусобно често искључивали.

јагњад, сува кожа, вуна и још неки производи у мањим количинама. Укупна вриједност извезених пољопривредних производа је износила око 70 милиона динара.

Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд извршно вијеће, фасцикла бр. 3/54, Преглед извезених роба по артиклима.

⁵⁴ *Статистички годишњак Југославије* -60, стр. 354.

⁵⁵ Архив Црне Горе, Подгорица, фонд Блажа Јовановића, фасцикла 14, Друштвени план и буџет дурмиторског среза за 1954. годину.